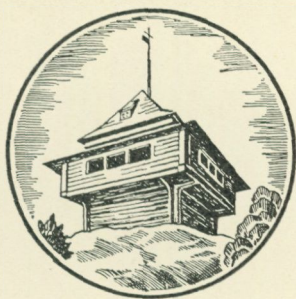

NORDISKA MUSEETS OCH SKANSENS ÅRSBOK 1938

FATABUREN

NORDISKA MUSEETS

OCH SKANSENS ÅRSBOK

1938

Redaktion:

ANDREAS LINDBLOM · GÖSTA BERG · SIGFRID SVENSSON

Omslagets första sida med motiv från Dalagården på Skansen efter fotografi av Olof Ekberg; sista sidan med interiörbilder från Glashyttan på Skansen efter fotografier av Ateljé Wahlberg.

Tryckt hos

Tryckeriaktiebolaget Thule, Stockholm 1938

NORDSTJÄRNAN, SYMBOL FÖR FOSTERLAND OCH SNILLE

av Heribert Seitz

”— och skola the fram för andre med thenne Orden hedras, hwilke genom synnerligit snille, lärda och nyttige arbeten, nye och fördelaktige inrättningar, eller andre särdeles förtienster giordt sig thertil wärdige.” Så bestämde Fredrik I i Nordstjärneordens statuter, då detta hederstecken instiftades den 23 februari 1748.

Det var ej en tillfällighet, att just nordstjärnan valdes till den nya ordens symbol. Ingen av våra kulturepoker har så svärmat för att emblematiskt återge denna himlakropp som 1700-talets mitt och decennierna dessförinnan, den tid som hos oss kallas frihetstiden och som stilhistoriskt sett omfattar barockens sista fas och rokokon. Det var också under denna epok, som nordstjärnan blev det strålande snillets symbol — något som den ingalunda varit tidigare. Denna sinnebild hade nämligen från början en annan innebörd. I det följande skall jag försöka klarlägga vilken denna var, samtidigt som en översikt lämnas av nordstjärnans rikt nyanserade, emblematiska framträdande. Framställningen kommer givetvis ej att gå in på nordstjärnans astrologiska betydelse; dess historia i detta avseende är uråldrig och bör lämpligen behandlas i annat sammanhang.

Nordstjärnan, som oftast betraktas som ett den svenska rokokons egna och typiska emblem, är ingalunda ”uppfunnen” under denna epok, utan har i själva verket sitt ursprung ett gott stycke längre tillbaka i tiden. När den flitigt utnyttjas under frihetstiden, har den sålunda redan en lång tradition bakom sig

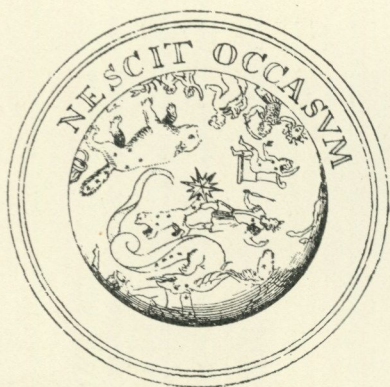

Bild 1. Frånsidan av en medalj från senare delen av Karl XI:s regering. I allegorisk form synas här de nordiska stjärnbilderna omgiva nordstjärnan, som ännu ej fått sin femuddiga form; upptill devisen *Nescit occasum*. Ur Elias Brenner, *Thesaurus Nummorum etc.*, 1706.

Bild 2. Nordstjärnan med sin devis. Ur Abraham Sahlstedt, *Sinnebildskonsten*. Stockholm 1758.

och är då helt och hållet att betrakta som ett arv från stormaktstiden.

Stjärnallegorien har hos oss förnäma traditioner. Förnämast kanske i det fall, då Tycho Brahe förklarade den år 1572 plötsligt uppflammande nya stjärnan i Cassiopeia vara en förutsägelse av den romerska världsmonarkiens undergång samt den ytliga och tomma praktens försvinnande från religionen! Ty som en personifiering av denna Nova stella utpekades sedermera Gustav II Adolf, som slog de kejserliga och säkerställde protestantismen (Johan Nordström i *Samlaren* 1934). Att nordstjärnan blev en annan svensk krigarekonungs sinnebild kommer här att påvisas. Någon paritet eller något inbördes förhållande mellan Nova stella och nordstjärnan torde dock ej förefinnas.

Först något om nordstjärnans utseende. Den skiljer sig från andra astrala ornament genom sin femuddighet och att den gärna framställles strålande. Uddarna ha oftast åsar, vilket ornamentalt uttryckes så, att en linje är dragen från uddarnas spetsar till centrum. Redan mycket tidigt var emblemet åtföljt

Bild 3. Karl XI:s monogram med nordstjärnan inskriven. Detalj av vignett i D. K. Ehrenstrahl, Die vornehmsten Schildereyen etc. Stockholm 1694.

av devisen *Nescit occasum*, ”går aldrig ned”. I ordensstatuterna av 1748 beskrives ordenstecknets utseende också i överensstämmelse härmed; i mitten av dessa vita korsarmar är en blå glob, ”hwaruti lyser en hwit femuddig Nordstierna och läses theromkring: *Nescit Occasum*”. Då det särskilt står utsatt ”lyser”, torde därmed ursprungligen ha avsetts, att stjärnan skulle ha åtföljts av strålar. I varje fall har ordensjuveleraren — kanske av estetiska skäl — ej fäst något avseende vid denna nyans i formuleringen; stjärnan står ren och klar mot sin mörka botten. Understundom ha de fem uddarna vid emblemets flitiga ornamentala utnyttjande av förbiseende eller okunnighet utökats till sex eller flera. Detta gäller i synnerhet under emblemets tidigaste period, då dess form ännu ej stadgat sig.

Att här uppe i Sverige den klart lysande och lätt observerade nordstjärnan — eller polstjärnan, som dess moderna namn är — kan bli föremål för symbolik är mycket förklarligt. Dess fixerade läge i norr har mången mörk och lång vinternatt varit sjömannens och den vägfärandes enda hjälp. ”Emedan Nordstiernan kiännes uthi gemein bättre än någon annan, så är hon och bequäm nog til at taga Högd aff om Natten . . .”, säger helt sakligt den svenske sjöofficeren Werner von Rosenfeldt i sin ”Navigationen Eller Styrmans-Konsten”, som utkom i Stockholm 1693 (sid. 47). Han anger också i ett annat sammanhang

matematiskt stjärnans läge: "Norrstiernan som är wid pass 2 och en half Gr: ifrån Polens rätta Punct..." (sid. 7). Långt bort från dylika torra realiteter för oss dock en annan och något tidigare författare. I den märkliga dikten "Bröllopps Besvärs IhugKommelse" har skalden i resonemanget om att den äkten-skapliga seglatsen understundom kan utfalla mindre lyckligt lånat bilden av den som en ledpunkt alltjämt ovärderliga nordstjärnan:

"Compaszen är förryckt norr Stiernan i målnet är ingömbd
Styret är sönder, och denn som seglar är drucken och öltok
Will du då platt denn seglarekonst, lust, nytta förackta?"

Nordstjärnan är vid denna tid en omtyckt poetisk bild. Om den avlidne Karl XI sjunger skalden Gunno Dahlstierna:

"Hwij är vår Kunga-troon til Sorger eenda giord!
I wåre Korte Åhr hwij haa wij Klagor långa!
I Skogen gången är den Stiärna uti nord,
som för Oss waakte städs, och aldrig boorde gladas;"¹

Det är i det pompösa sorgekvädet på ottave rime över Karl XI, "Kunga Skald, med Tusend troplichtige heete Tårer Besprängd", utgivet 1698, som dessa strofer återfinnas. Nordstjärnan förekommer f. ö. tämligen ofta hos Dahlstierna, vi finna den sålunda använd vid ett flertal tillfällen just i nyss-nämnda skaldestycke. Här må anföras ytterligare ett exempel:

"Att om Norr-Stiärnan dig och alle Swänske Kiörker
Ey lyyste med sin Glans och Anlets-stråla blijd;
Så måste all' ihoop (så Unge Männ som Gamla)
Och om Högst-Middags-stund i mörke Nätter famle!"

Som det framgår av dessa exempel — ett flertal av samma art kan lätt företes — framstår alltså nordstjärnan under 1600-talets senare hälft i det allmänna medvetandet som en speciellt

¹ gladas = gå ned.

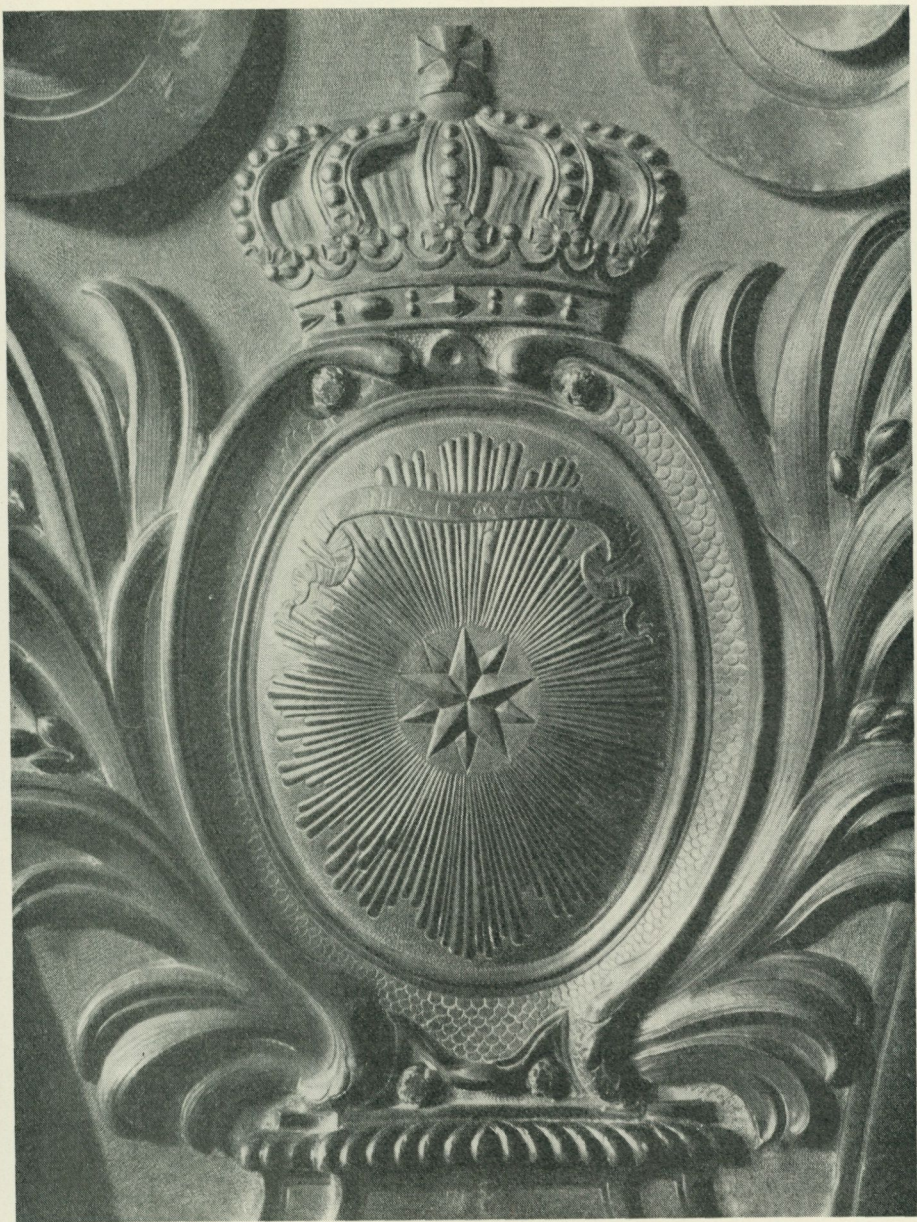

Bild 4. Nordstjärnemotivet å Cousinets stora silverdopskål, utförd i modell 1695, beställd 1696. Tillhör K. Husgerådskammaren.

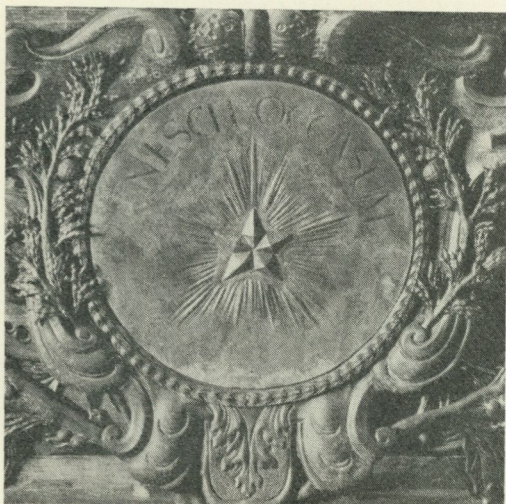
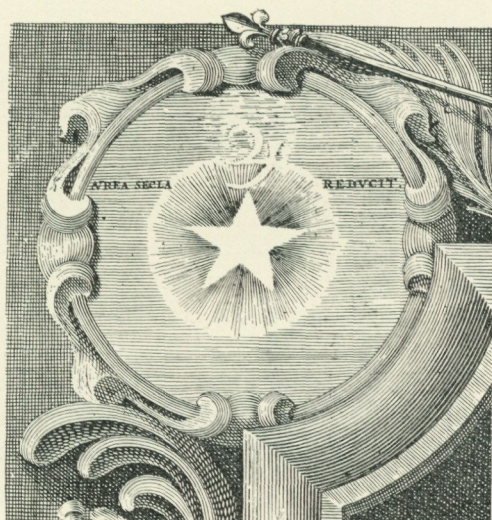

Bild 5. Nordstjärnan på Karl XI:s tennsarkofag i Riddarholmskyrkans karolinska gravkor. Ritad av Nicodemus Tessin.

svensk företeelse och — genom sin fixerade plats och sin strålglans — dessutom som en symbol för något för oss häruppe helt ovärderligt. När nordstjärnan "i målnet är ingömbd" går det illa för skepparen och då den "ey lyyste med sin glans" för "alle Swänske Kiörker" famlade landets folk "så Unge Männ som Gamla" i djupaste mörker, även om det vore mitt på dagen.

På frånsidan av en medalj, slagen över Magnus Gabriel De la Gardie något av åren 1663—1669, synes en kompass, vars nål pekar mot norr. Där ovanför välver sig en stjärnbeströdd himmel, å vilken nordpolens närhet anges genom Karlavagnen. Nordstjärnan synes visserligen ej, men är tydligt underförstådd; i denna anda har också Carl Reinhold Berch utan att lämna plats för något som helst tvivel beskrivit bilden: "Compass, hwars nål wänder sig åt Nordstjernan" (i Beskrifning öfwer swenska mynt och kongl. skåde-penningar, Uppsala 1773, sid. 338). Frågar man sig, varför Magnus Gabriel De la Gardie förknippats med ett dylikt celest motiv, så har Bror Edvard Hyckert ett svar att ge, som synes äga stor sannolikhet: "Framställningen på frånsidan har afseende på De la Gardies foster-

Bild 6. Femuddig stjärna
med planeten Jupiters tec-
ken. Utsnitt av ett koppar-
stick av Jacob van Meurs
(† 1680) med Ludvig
XIV:s porträtt.

landskärlek" (Numismatiska meddelanden 17: 1—2, sid. 68, nr 5). Att med stöd av detta påstående förklara, att nordstjärnan under den tid medaljen slogs skulle symbolisera kärleken till fäderneslandet, vore för mycket. Men Hyckerts tolkning är dock plausibel. Den är överensstämmande med den stolthet svensken under stormaktstiden kände över sitt land och dess läge uppe i höga norden.

På sitt sätt kan nordstjärnan tjäna som en symbol för stormaktstidens nationalkänsla. Är ej framhävandet av nordstjärnan en företeelse just i den götiska historieromantikens anda? Finns överhuvudtaget något mera nordiskt än nordstjärnan? Svenskarna levde under 1600-talets slut i en epok, då de i nationell självhävdelse med stolthet sågo tillbaka på huru deras förfäder, "de gamble giöter", en gång krossat det romerska världsherraväldet. Och nu sist — många årtionden hade ej förflutit sedan trettioåriga kriget — huru hade ej Rom skakat och de kejserliga arméerna förblött för nordbornas svärd? Den götiska folkstammen visste ännu att bruka sin överlägsenhet (Johan Nordström, De yverbornes ö, sid. 98 o. följ.).

I överensstämmelse med detta tidens svärmeri för det nordiska ur geografisk och, som en följd därav, även astronomisk synpunkt, återfinner man också på titelplanschen till Olof Rudbecks *Atlantica* (i första bandets planschdel) den demonstrerande lärde sträcka sina armar på båda sidorna om jordglobens norra pol för att peka på Sverige. Över hans huvud lysa de nordliga stjärnbilderna (däribland Lilla björnen med nordstjärnan). I *Atlantica* återkommer Rudbeck på spridda ställen till den nordiska stjärnkretsens och nordstjärnans fosterländskt symboliska betydelse. Så framhåller han t. ex. (del III, sid. 118), huru "dhe gamble Gräker och Latiner rätteligen sagt... att bägge Carlwagnerna dhe förwara den Atlantiske wä n d e p u n c k t e n i N o r d e n, der alla Globerna än wijsa och synnas för allas ögon stå mitt öfwer Sverige..." Ett annat exempel i samma anda är, när Nic. Tessin d. y. i utsmyckningen av Stockholms slotts södra fasad under 1700-talets allra första år glorifierade den unge Karl XII:s hjältedater med en inskription, i vilken särskilt framhålles just konungens egenskap av ett den nordliga kretsens — arctoi orbis — strålande ljus. Eller som Andreas Lindblom i sin helhet tolkat den: "Sverige beder outtröttligen om livslängd och seger åt konungen, den under polstjärnan belägna jordkretsens strålande ljus Karl XII, vars oöverbinnliga tapperhet under herkulisk kraftspänning fört honom till ärans högsta höjd" (Stockholms slott genom tiderna, sid. 52).

David Klöcker Ehrenstrahl ger oss slutligen i sin 1694 tryckta "Die vornehmsten Schildereyen, welche In denen Pallästen Des Königreiches Schweden zu sehen sind" en skildring, som i detta sammanhang har ett visst intresse. I beskrivningen av målningarna i Drottningholms slott — "in dem Saal negst der untersten Gallerie" — säger han (sid. 17—18): "Unter dem Dache in selbigem Saal wird vorgestellet wie die renomée den Ruhm der Tapferkeit und Tugend der Schwedischen Könige biss an die Sterne bringet —". Efter en redogörelse för hur Fama och Fortitudo sväva tillsammans med Virtus och Gloria och hur den svenska Tapperheten presenterar sig, följer

Bild 7. Anders Nordenhielms vapen i sköldebrevet av år 1687. Upptill ett blått fält, "hwaruti står Nordstiernan af Sölfwer", i nedre fältet "lilla Carle-Wagnen" (Lilla björnen). Riddarhusarkivet.

så åter en passus, som i detta sammanhang bör observeras (sid. 18): "In den höheren Wolcken aber, siehet man ein Theil der fix-Sterne, die über das Königreich Schweden sitzen, und einen ieglichen an seinem Ort, so viel es der Raum leidet; Diejenige, welche man sehen kan, sind der kleine Bär mit dem polus . . ." Emellertid nämnes nordstjärnan — polus — här i samband med andra stjärnor (visserligen som den första i uppräknningen, men dock utan annan markering), varför man torde kunna förutsätta, att den vid tidpunkten för målningens utförande ej har omfattats med något speciellt symboliskt, eller i varje fall ornamentalt, intresse; åtminstone ej något för hovmålarern Ehrenstrahl bekant. Det betydelsefulla i relationen bör alltså tills vidare få stanna vid huru Ryktet bringat kännedom om de svenska konungarnas tapperhet och manliga dygd ända upp till stjärnorna och att det just gällt dem, "die über das Königreich Schweden sitzen".

Kanske vore Ehrenstrahls beskrivning tämligen intetsägende, om ej från ungefär samma tid kunde anknytas några monument, som på ett fullt påtagligt sätt visa, vilken betydelse den nordliga delen av himlavalvet i allmänhet och dess nordstjärna i synnerhet verkligen hade under denna på allegorier så utomordentligt rika tid. Det är fyra medaljer av något varierande typ, som enligt Bror Emil Hildebrand symbolisera "Sveriges inre välstånd och sjelfbeständighet i förhållande till främmande makter under senare åren af Konungens [Karl XI:s] regering" (Sveriges och sv. kungahusets minnespenningar etc. I, sid. 437 o. följ.). På åtsidan återfinnes Karl XI:s porträtt. På fransidan ser man norra delen av himmelsgloben, men här har nordstjärnan med förstörade uddar kraftigt markerats till ett centrum, som man ej kan undgå att genast se, bild 1. Omkring denna återfinnas så stjärnbilderna allegoriskt återgivna; helt konsekvent sitter f. ö. också nordstjärnan i spetsen på Lilla björnens svans. I en båge upptill återfinnes devisen *Nescit occasum*, som slutgiltigt utvisar, att det här verkligen är fråga om det emblem, som i denna framställning avses. Tyvärr är en närmare datering av medaljerna ej möjlig. Intet talar emeller-

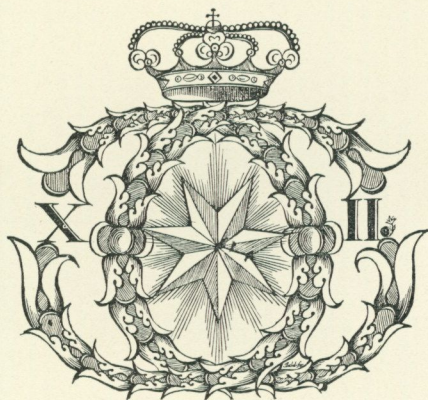

Bild 8. Karl XII:s monogram med inskriven nordstjärna (jfr bild 3). Ur den tryckta relationen om Karl XII:s kröning 1697.

tid mot Hildebrands åsikt, att de härstamma just från de senare åren av Karl XI:s regering.

Om något samband mellan de astrala motiven på Ehrenstrahls målning och på medaljerna förefanns, då de skapades, är ej bekant. I varje fall visa de på ett ovedersägligt sätt, huru emblemet ornamentalt arbetade sig fram, hur nordstjärnan från att ursprungligen ha varit en stjärna bland de andra blev en stjärna fram för de andra. I båda fallen är det dock ännu så länge endast fråga om "riktiga" nordstjärnor, som sitta på sin noggrant angivna plats på himlavalvet. De ha ännu ej isolerats och fått sin distinkta ornamentala form. Detta hände emellertid snart och blev så nästa steg i utvecklingen. Det är en händelse som ser ut som en tanke, att ungefär samtidigt med att detta skedde, upptogs nordstjärnan som Karl XI:s högst personliga och officiella symbol.

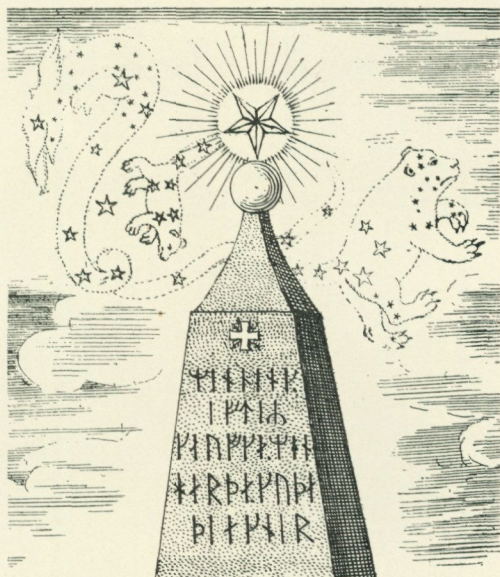
Redan i Ehrenstrahls ovan citerade verk se vi nämligen i slutvignetten en tydlig nordstjärna, låt vara sexuddig, inskriven i kungens monogram — för skingrande av alla tvivel är den även här åtföljd av devisen "nescit occasum", bild 3. Fullt utbildad, femuddig och med sin devis i ett textband ovanför, förekommer stjärnan vidare i Samuel Pufendorfs stora arbete om Karl X Gustav (De rebus a Carolo Gustavo etc.), som utkom i tryck 1696. Äldre, men kanske oklarare i sin symbolik, är den

nordstjärna, som strålar på båda sidorna av Karl XII:s födelsemedalj (1682) och som på åtsidan inkomponerats nedanför en allegorisk bild av den nyfödde prinsen; denna stjärna är åtföljd av devisen "Arctoo a sidere sidus". Å sockeln till prins Ulriks sarkofag (från 1685, ritad av Nic. Tessin d. y.) förekomma likaledes stjärnor, vilka f. ö. anmärkningsvärt nog redan på detta tidiga stadium äro av just den femuddiga nordstjärnetyp, som först senare blev allmän (Martin Olsson, Riddarholmskyrkan II, Sveriges kyrkor, sid. 440 o. följ.). Även dessa stjärnor äro emellertid oklara i avseende på sin sinnebildliga betydelse.

Av största intresse i detta sammanhang är emellertid den stora silverdopskål i Husgerådskammarens ägo, som beställdes 1696 av den franske mästaren Jean François Cousinet (verksam i Sverige från 1693) och levererades den 10 april 1707. På dess fot förekomma tre sköldar, en med Karl XI:s krönte monogram, en med det krönte trekronorsvapnet och en med det krönte nordstjärnemotivet, åtföljt av skriftband med Nescit occasum, bild 4.

Man bör här observera den fullt officiella prägel Karl XI givit stjärnemotivet, då han låtit det placeras tillsammans med sitt eget monogram och rikets vapen. Att han verkligen använt sig av nordstjärneemblemet såsom ett rent personligt attribut framgår av den anteckning, som återfinnes i hovstatshuvudboken i samband med leveransen och den uppvägning, som utfördes av Kungl. myntet. Skölden med nordstjärnemotivet anges nämligen där sålunda: "N:o 1 med Kongz Div: el: Nordstjernor." Att denna sköld är upptagen som nummer ett kan bero på en tillfällighet; betydelsefullare är upplysningen om att det är k o n u n g e n s devis och nordstjärnor det gäller — en omständighet, som alltså var fullt känd för den skrivande tjänstemannen och säkerligen även för en dåtida större allmänhet, ehuru dokumenten ej säga mycket härom. Att emblemet står upptaget i pluralis är fullt riktigt. Granskar man nämligen motivet, ser man snart, att det är bildat av två nordstjärnor av den vanliga femuddiga typen och att den ena pla-

Bild 9. Toppen av en obelisk, krönt av nordstjärnan och de nordiska stjärnbilderna. Detalj av titelbladet till Johan Peringskiölds Monumenta Uplandica. Stockholm 1710.

cerats bakom den andra. Ännu ett belägg, minst lika vägande som det nu anförda, på att nordstjärnan var Karl XI:s personliga emblem, kan emellertid påvisas. Sålunda omtalas i den officiella relationen om Karl XI:s begravning bl. a. att i koret uppställts fyra stora försilvrade statyer, tre föreställande Svecia, Gothia och Wandalia, den fjärde Virtus. De tre, som symbolisera rikena, förde i skölden dessas vapen. På den fjärde däremot "stod högst-Sal. Hans Kongl. May:tz wänlige Sinnebild Nordstiernan med de Orden: Nescit Occasum, som ock til sielfwa Dygden kan lämpas."

Att Karl XI:s höga uppskattning av nordstjärnan var väl känd för hans samtida, framgår kanske noblast av Nicodemus Tessin d. y:s utomordentligt vackra återgivande av detta emblem på konungens tennsarkofag i Riddarholmskyrkan, bild 5. Tessin har här som en sista tjänst låtit sin konung för alltid åtföljas av sin sinnebild.

Av det anförda har alltså framgått, att Karl XI under slutet

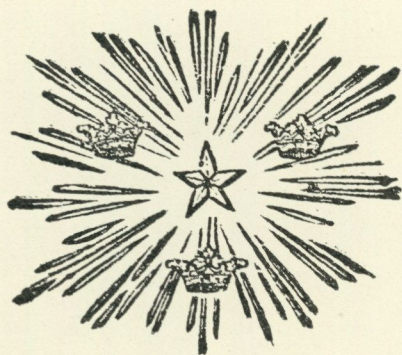

Bild 10. Vetenskapsakademiens emblem (här utan krona). Vignett å akademins tryck av år 1748.

av sin levnad upptagit och som sitt personliga emblem använt nordstjärnan. Vidare, att dennas förekomst som symbolisk bild i den inhemska litteraturen och allegoriska konsten under 1600-talets senare hälft måste ses som en bakgrund härför samt slutligen, att nordstjärnan som sinnebild har rent svenskt ursprung. Från en senare period finns en förklaring till den symboliska innebörden (jämför nedan sid. 111), som redan nu äger sin giltighet: lika oföränderlig som nordstjärnan är med avseende till sin upphöjda plats — nescit occasum — lika oföränderliga skola Sverige och den svenska äran vara.

Det finns emellertid beträffande nordstjärnans tidigaste framträdande som emblem ytterligare en företeelse att observera, som kanske kan te sig betydelselös, men som dock är av ett visst intresse. Det gäller nämligen frågan, hur nordstjärnan, som ursprungligen (t. ex. å bild 1) ej synes ha haft någon deciderad formal typ, fått den femuddiga form, som redan på ett tämligen tidigt stadium var dess förnämsta karaktistikum. Att något särskilt spelat in härvidlag torde vara uppenbart. Förmodligen ha vi i detta som i så många liknande fall från Karl XI:s tid att räkna med en influens från Frankrike. Som ett exempel på vilka möjligheter, som stodo till buds, må framhållas ett kopparstick föreställande Ludvig XIV som ung, stucket av Jacob van Meurs (1640—c:a 1680) efter en målning av Justus van Egmont. I varje hörn återfinnes en allegori; den i

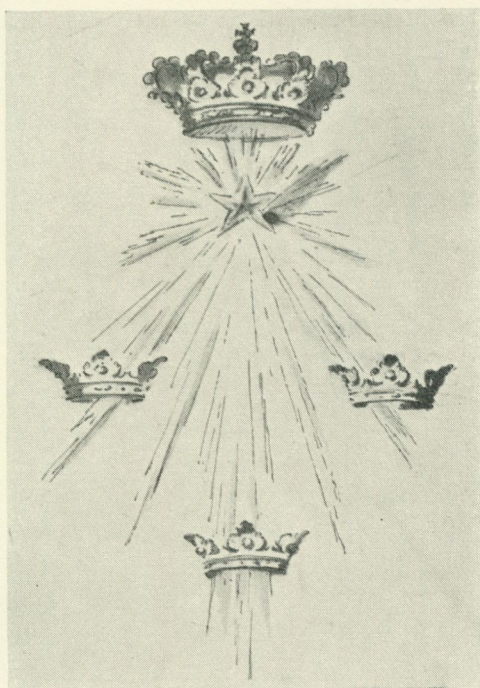

Bild 11. Laverad teckning, utvisande de i Vetenskapsakademiens emblem ingående elementen. Nationalmuseum.

det övre vänstra är just en strålande femuddig stjärna av nordstjärnans typ, bild 6. Den åtföljande devisen har dock intet med vår stjärna att göra: *Aurea secla reducit*. Exemplet torde emellertid ingalunda vara enastående. Även om, som i det angivna fallet, det rör sig om kombinationen ledstjärna — enväldig kung, något som passar in på såväl Ludvig XIV som Karl XI, bör dock fördenskull ej någon förhastad slutsats dragas i detta sammanhang beträffande den svenska nordstjärnans formala ursprung.

Enligt de heraldiska forskarna är den femuddiga stjärnformen karakteristisk för romanska länder, framför allt Frankrike och Italien, den sexuddiga för Centraleuropa, i synnerhet Tyskland (Bernhard Koerner, *Handbuch der Heraldik* III, Görlitz 1926, sid. 220 o. följ.). Detta rön styrker ytterligare

teorin om en fransk influens beträffande nordstjärnans femuddighet. Vi skola i detta sammanhang observera, hur i Anders Nordenhielms sköldebrev av år 1687 nordstjärnan i hans vapen framställles sexuddig, bild 7, men att redan i Cedercronas vapenbok av år 1746 stjärnan i samma vapen ändrats till femuddig. Att det verkligen är en nordstjärna det är fråga om, framgår klart av sköldebrevets text: "... thet öfre fältet, som innehåller en trediedeel af Skiölden, är blådt, hwaruti står Nordstiernan af Sölfwer; thet nedre Fältet, som begriper i sig två Tridietelar af Skiölden, är af Sölfwer, hwar uti ståår lilla Carle-Wagnen, som beteknas meth een swart Biörn, med Sölfwerstiernor bestänkt." Förhållandet är intressant i så måtto, att det klart framgår, att 1687 hade nordstjärnans franska femuddighet ännu ej vunnit burskap, något som skedde först under 1690-talets förra hälft eller mitt. Det Nordenhielska vapnet är vidare aktuellt i detta sammanhang, då det återigen visar det symboliska värdet av de nordliga stjärnbilderna under 1600-talets senare hälft.

Att emblemets högkarolinska ursprung ännu under 1700-talets mitt ej hade råkat i glömska, visar Abraham Sahlstedt i sitt för hithörande frågor utomordentligt intressanta arbete "Sinnebildskonsten", som trycktes i Stockholm 1758. Han avbildar där en på den mörka natthimmelen strålande nordstjärna, som har devisen "Nescit occasum" — "Jamais sous l'horizon", bild 2. Till avbildningen har han fogat den värdefulla upplysningen: "N. 104 i Samlingen är en gammal Devise, som togs up och brukades här i Sverige vid något tillfälle i Konung Carl XI. tid, till samme Konungs ewärdelige äreminne". Det synes sålunda, som om den allmänna kännedomen om emblemets härkomst dött först under 1700-talets slut eller kanske snarare under 1800-talet.

Karl XII ärvde emblemet av sin fader, ehuru han själv sällan använde det. I den officiella berättelse, som trycktes med anledning av hans kröning, förekommer det dock på ett sätt, som är direkt upptaget efter fadern, bild 8. Nordstjärnan börjar emellertid nu användas även mindre officiellt; sålunda återfinnes

Bild 12. Den av Karl XIV Johan 1828 godkända uniformen för Vetenskapsakademiens ledamöter. Ritning i K. Vetenskapsakademiens arkiv.

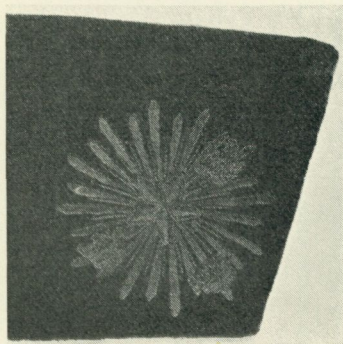

Bild 13. Nordstjärneemblemets på Vetenskapsakademiens nuvarande frackkrage. Nordiska museet.

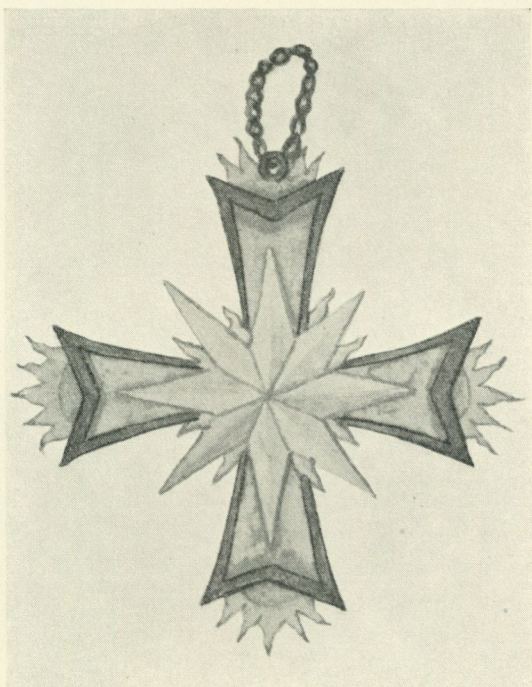
den understundom i den graverade dekoren på Kungsholmsglasen, dock endast sporadiskt åtföljt av sin devis. Det kan för övrigt tilläggas, att nordstjärnemotivet på dessa glas visar en obruten existens från Karl XII:s tid fram till Gustav III. Dock synes motivet under gustaviansk tid på dessa föremål vara ytterst sällsynt, rikast förekommer det under frihetstiden (Seitz, Äldre svenska glas med graverad dekor, sid. 120 o. följ.).

Av otvetydig officiell symbolisk karaktär är den nordstjärna, som i silver och åtföljd av sin devis återgivits på tre fanor med Karl XII:s monogram (Cederström, Svenska kungl. huvudbanér och fälttecken, nr 1009—1011). Den har här tillsammans med riksäpplet, rikssvärdet och spiran hopkomponerats med det krönta monogrammet. Detta exempel är desto mera intressant, som det synes vara fullkomligt unikt. Dessvärre undandraga sig dessa fanor ett närmare studium, då de befinna sig i Ryssland i egenskap av från oss tagna troféer. Ett annat exempel på nordstjärnans existens som symbol under Karl XII:s tid är den allegoriska framställning, som återfinnes på titelbladet i Johan Peringskiölds Monumenta Uplandica. På toppen av en obelisk strålar där den femuddiga stjärnan, omgiven av de nordiska konstellationerna, bild 9.

På Karolinska gravkorets tak lysa tre stora nordstjärnor i förgylld, driven koppar. Det är följdriktigt, att just detta emblem fått en dominerande plats på Karlarnas sista vilorum; man bör också observera, att stjärnorna sitta under den taket krönande kungliga kronan och att den på nordsidan följaktligen kommer som en förbindelselänk mellan kronan och det vid takfoten placerade riksvapnet. Inhuggen i stenen förekommer dessutom nordstjärnan på flera ställen på gravkoret och då åtföljd av sin devis (se vidare Martin Olsson, Riddarholmskyrkan I, Sveriges kyrkor, sid. 202 o. följ.). På Karolinska gravkoret — i ritning 1731, uppbyggt 1742 — hade Carl Hårleman presenterat nordstjärnan på ett utåt synligt sätt, som förut icke var känt. Därmed inträdde emblemet i ett nytt skede i sin utvecklingshistoria.

Nordstjärnan blev så småningom under denna sin nya period

Bild 14. Presidenten friherre Carl Hans Wachtmeisters förslag till Nordstjärneorden av år 1727. Stjärnan vit, korset blått med guldkant, korsarmarnas flammor röda. Gouache på pergament. Livrustkammaren.

hela folkets egendom, som man gärna anbringade snart sagt var som helst. I de flesta fall skedde det rent ornamentalt och i regel utan devis. Man kan även göra en annan observation: det är i denna nya fas av sin tillvaro, som nordstjärnan — utan att förlora sin gamla nordiska innebörd — får sin berömda egenskap av intellektets och snilletts strålande symbol. Det kanske också i detta ligger något typiskt för frihetstidens mentalitet: värdesättandet av den andliga odlingen.

1700-talet svärmade ej enbart för själva nordstjärnan, även i familjenamnet ville man gärna anknyta till det nordiska. Av de 21 adliga namn på Nord — eller Norden — som förekomma i Sverige, äro 17 tilldelade under 1700-talet, 2 under 1600-talets slut och 2 under 1800-talets början. Med ett undantag (Nordenfeldt) föra alla de under 1700-talet adlade ätterna en femuddig

nordstjärna i vapnet eller i hjälmprydnaden. En dylik företeelse är givetvis ingalunda beroende av en tillfällighet. Det bör dock framhållas, att nordstjärnan vid nobiliseringen uppenbarligen ej uppfattats som något slags symbol för kunskapen och snillet, utan fått behålla sin gamla innebörd, förkroppsligandet av det genuint nordiska eller svenska.

Kort innan Karolinska gravkoret var färdigt, upptog Kungl. vetenskapsakademien nordstjärnan som sin symbol. Det finns inga belägg på, att emblemet dessförinnan tolkats som en snillets allegori. Utan överdrift kan man i stället säga, att först sedan denna vittberömda institution valt nordstjärnan till sitt speciella emblem, förknippas denna med begreppet snille. Denna kombination är sålunda en sekundärföreteelse. Men varför valde Vetenskapsakademien just nordstjärnan? Intet har hittills framgått härom i akademiens handlingar, varför vi äro hänvisade till förmodanden. Redan från början ägnade sig denna institution särskilt åt naturvetenskaperna. Vad kunde då vara naturligare, än att man till sitt emblem önskade just ett sådant naturvetenskapligt fenomen som en stjärna, en celest företeelse, som i sin upphöjda belägenhet alltid kunde tjäna som symbol för vetenskapens höga mål? Var ej nordstjärnan just det ouppnåeliga centrum, kring vilket vår krets vrider sig? Den hade dessutom den egenskapen att vara speciellt nordisk och — som vi sett — den hade redan hävd som svensk sinnebild. Slutligen är den, vilket hade stor betydelse för det ändamål den skulle tjäna, i sin koncisa och karakteristiska form av utomordentligt dekorativ verkan. Vad förslagsställarna en gång tänkt härom, veta vi ej. Men kanske har något av det anförda föresvävat dem, då de, ungefär samtidigt med att akademiens stadgar fastställdes 1741, i dess sigill läto ingravera "en strålande stierna mellan Sveriges tre Kronor, och deröfwer den Kongliga" (Rosenhane, Anteckningar till K. Vet. Ak:s hist. Praesidietal 1805, Sthlm 1811, sid. 15 och 90), jämför bild 10. Det emblem, som då fastställdes, är än idag det av akademien använda. Ehuru det är ovisst om något samband förefinnes mellan det å bild 11 återgivna emblemet och Vetenskapsakademien, må det dock

Bild 15. Porträtt (tillskrivet J. H. Scheffel) av Kristoffer Polhem med Nordstjärneordens kommendörsinsignier. Polhem (d. 1751) var en av de 22, som den 16 april 1748, då kommendörer av denna orden för första gången utnämndes, hedrades med denna utmärkelse. Foto Svenska porträttarkivet.

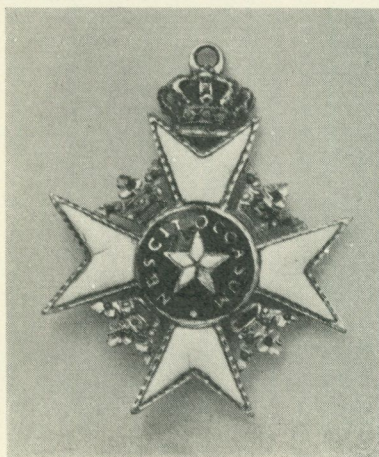

Bild 16. Riddartecken av Nordstjärneorden från omkr. 1800 (av 1700-tals typ). Livrustkammaren.

Bild 17. Nordstjärnan över trekronorsvapnet, ornering på kammaren av ett regementsstycke från 1748. Armémuseum.

återgivas i detta sammanhang som en ovanligt vacker tolkning från 1700-talets mitt av akademisymbolens ornamentala element. Även å Vetenskapsakademiens år 1828 fastställda dräkt förekommer nordstjärnan, bild 12, och ännu idag pryder den akademiledamöternas frackkragar, bild 13.

Om Vetenskapsakademiens upptagande av nordstjärnan som sitt emblem uppenbarligen förlänade denna en ej förut påvisbar innebörd av den andliga begåvningens allegori — sannolikt utan att det skedde medvetet — så har man i och med instiftandet av Nordstjärneorden sju år därefter de fullt klara dokumentariska beläggen för att emblemet ifråga verkligen blivit en intellektets symbol: "synnerligt snille, lärda och nyttige arbeten . . ." äro de bevekelsegrunder, som framför andra motivera ordens utdelande, bild 15—16 (jfr sid. 89). Instiftandet av en orden,

Bild 18. Kakel med nordstjärnan inskriven i ett rokokokoornament. 1700-talets mitt el. något senare. Foto Nordiska museet.

som fick nordstjärnans namn, torde f. ö. otvivelaktigt ha varit av stor betydelse för att åt eftervärlden rädda emblemets traditioner.

Emellertid förekommer i instiftelseurkundens ingress en passus, som klart visar, att även om Nordstjärneordens statuter tydligt framhålla emblemets intellektuella symbolik, detta dock alltså bibehåller även den nationella innebörden. Sveriges ära skall stå lika högt och fast som nordstjärnan. Liksom denna alltid skall vara uppe, skall det svenska namnet alltid vara frejdadt: "... såsom Nord-Stiernan ej wet af Nedergång, Svenska Namnet aldrig må förlora sin i forna tider förwärfwade frägd".

Riddarordnar ha i Sverige tidvis utdelats sedan vasatiden. Till utseende och ändamål ha de givetvis skilt sig betydligt från 1748 års äretecken. Dock har nordstjärnan under äldre

period aldrig varit aktuell i dylikt sammanhang. Enligt vad som hittills påvisats, skulle planer på en nordstjärneorden ha framkommit först vid riksdagen 1738 (se R. Södermark och K. H. Karlsson, *Kungl. Svenska Riddarordnarna*, 1907, sid. 26 o. följ.). Emellertid ha krafter redan tidigare varit i rörelse i denna riktning. I varje fall finnas från 1727 tre ordensritningar av presidenten i Amiralitetskollegium baron Carl Hans Wachtmeister (f. 1682, d. 1731), som klart visa detta. Förslagen äro utförda i täckfärg på pergament och på baksidan försedda med inskription: "Inventerat af Presidenten Baron Carl Hans Wachtmeister 1727". Ehuru någon påskrift om ordnarnas namn ej förekommer, kan man dock genom själva skisserna lätt fastställa dessa: det är serafimerorden med sina serafer, svärdsorden med sitt svärd och nordstjärneorden med sin stjärna, bild 14. Den senare består av en åttauddig silver- (el. vit emalj-) stjärna mot ett ljusblått fyrarmat kors med kantlist i guld (förgyllningen borta på skissen, endast den gröna grunderingen kvar); korsarmarnas ändar äro avslutade med kanten av en flammande röd sol. Färgerna verka nu något blekta.

Ur ordenshistorisk synpunkt äro de hittills ej publicerade Wachtmeisterska förslagen intressanta, framför allt emedan de företräda en äldre, mera smyckeartad typ av ordenstecken; man kan lägga märke till att de sakna den senare obligatoriska kronan. Något officiellt initiativ ha emellertid 1727 års förslag ej föranlett, men de visa huru länge önskemålen närts, när de slutligen gingo i uppfyllelse år 1748.

I Nordstjärneordens förhistoria får vidare ej saknas omnämmandet av ett emaljmålat belöningstecken e. d., runt och inramat av en filigrankant i guld. På åtsidans mitt återfinnes mot en landskapsbakgrund Karl XII:s krönta monogram och därovanför nordstjärnan jämte skriftband med *Nescit occasum*; framsidan är turkosblå utan ornering. Upp till finns en ögla för fastsättandet. Ändamålet med tecknet (under senaste tid förvärvat till Livrustkammaren från Holland) är t. v. ej möjligt att fastställa. Kanske kan den lilla plaketten av konungen ha utdelats som pris vid ridderliga tävlingar e. d. Av äretecken

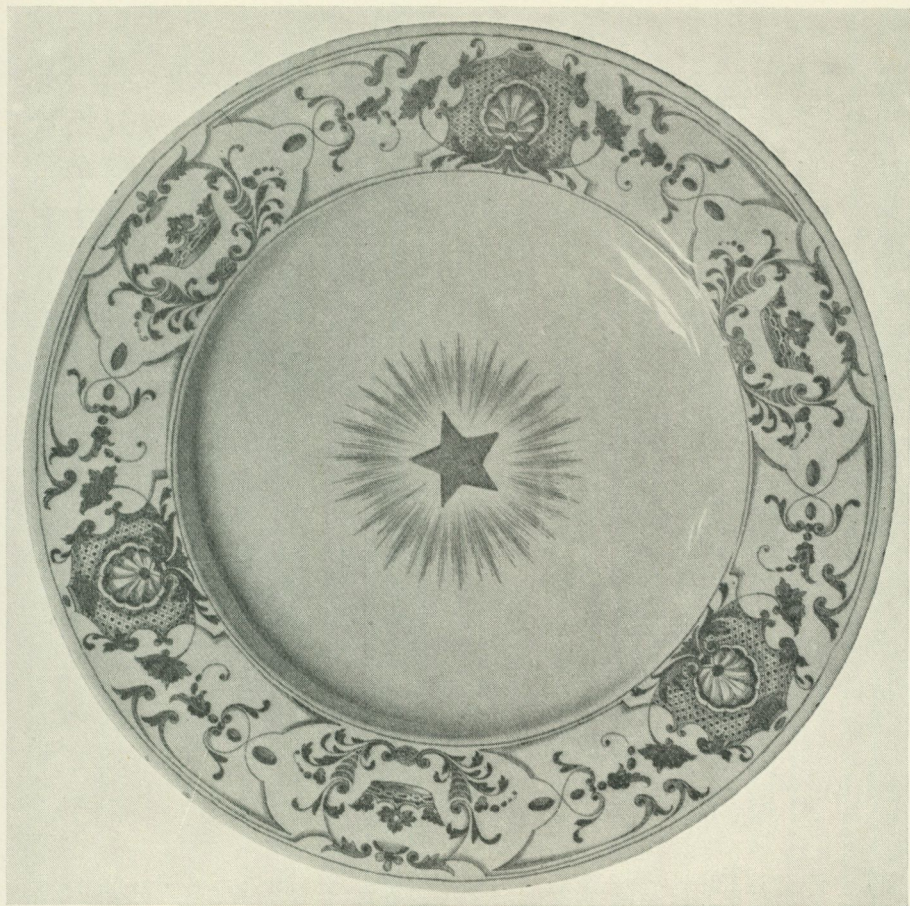

Bild 19. Tallrik ur den s. k. nordstjärneservisen, som tillverkades vid Rörstrand under 1700-talets mitt. Företeelsen exemplifierar den mera borgerliga eller kanske snarare privata användning nordstjärneemblemet får fr. o. m. denna tid, jämför bild 18. Nationalmuseum.

avsedda att bäras torde i varje fall denna dekoration vara den första med nordstjärneemblemet.

Vetenskapsakademien och Nordstjärneorden äro emellertid ej de enda institutioner, som bidragit till att skänka nordstjärnan dess karaktär av snillets symbol. Ty när Fortifikationen, genivapnet par *préférence*, år 1751 får sin officersuniform fastställd, återfinnes på dess knappar just en strålande nordstjärna; det bör f. ö. framhållas, att med endast en obetydlig ändring bära fortifikationsofficerarna än i dag knappar av denna snart tvåhundraåriga modell (ritningen härtill i Uppsala universitets bibliotek). Att Vetenskapsakademiens symbol upptogs av Fortifikationen torde till stor del kunna förklaras genom de nära förbindelser dessa båda institutioner hade under 1700-talets mitt. Så var t. ex. den berömde fortifikationsofficeren kapten-mekanikus Mårten Triewald en av Vetenskapsakademiens sex stiftare; han var f.ö. även en ansedd författare i akademiens skriftserie. Av intresse är i detta sammanhang det förhållandet, att ett även under äldre tid ytterst vanligt kartografiskt tecken för fortifikatoriska anordningar, fort o. d. var den s. k. stjärnskansen eller femskansen, vilket tecken genom sin femuddighet onekligen företer en påtaglig likhet med nordstjärnan. Fortifikationsstjärnans ursprung har man på grund härav, förklarligt nog, velat härleda till denna stjärnskans (se H. J. S. Kleberg och F. Wernstedt, *Tidskrift i fortifikation* 1928, sid. 169 o. följ. och 207 o. följ.). Denna hypotes är dock, trots sin skarp-sinnighet, ej hållbar. Möjligen kan man i valet av nordstjärnan som fortifikationens symbol se en önskan att bevara den gamla stjärnskansens form, som ju genom en lycklig tillfällighet kunde igenkännas även i vetandets och vishetens strålande stjärna. Men på ritningen av år 1751 är det en klar och odisputabel nordstjärna, omgiven av en dekorativt anbringad tät strålkran, som pryder knappen. Och av de omständigheter, som lågo i tiden — kulmen av nordstjärnedyrkan nåddes just under 1740- och 1750-talen — framgår dessutom tillräckligt klart, att fortifikationsstjärnan är identisk med nordstjärnan. Med utgångspunkt i ett kyller, försett med förgyllda stjärnknappar, har man

f. ö. velat fastslå, att fortifikationsembblemet härstammar från 1600-talets senare hälft (Kungl. Fortifikationens historia, IV: 1, av E. Ericsson och G. Rabe, sid. 697). Då emellertid kyllret redan på grund av sitt snitt måste dateras till 1700-talet och dess knappar med sin kullriga form, sina bågformigt ordnade bottenrefflor och sin smala kantlist sannolikt äro yngre än så, faller detta argument helt ur räkningen.

Den Fortifikationen närstående Väg- och Vattenbyggnadskåren, bildad 1851, fick Fortifikationens emblem, nordstjärnan, vars strålar belagts med tre kronor. D. v. s. kårens emblem blev helt enkelt detsamma som Vetenskapsakademiens, bild 10. Av intresse är i detta sammanhang, att fil. dr Axel von Sydow, som tog initiativet till kåren ifråga, var akademiledamot. Relationen är här omvänd i förhållande till fallet Fortifikationen—Vetenskapsakademien. Även på en kanon, ett 3-pundigt regementsstycke från 1748, strålar den femuddiga stjärnan ovanför Sveriges tre kronor, bild 17. Förekomsten av emblemet på någon enstaka artilleripjäs är dock själfvallet ingalunda liktydig med att nordstjärnan varit artilleriets symbol; företeelsen är endast ett exempel bland många andra — låt vara intressantare än de övriga — på den fullt officiella ställning emblemet ännu hade.

Efter de höga förebilder, som här nämnts, kom nordstjärnan snart på modet även i vidare, icke officiella kretsar. Den återfinnes under 1700-talets mitt och senare hälft på silver, keramik, textilier, husgeråd, överstycken, kakelugnar, exlibris, ja snart sagt varhelst man i ornamentiken kan anbringa denna mycket dekorativa figur, bild 18—19. Och man har en bestämd känsla av att nordstjärnan redan nu har börjat förlora något av sin symboliska karaktär. Den kan t. ex. ej gärna ha existensberättigande som ett snillets emblem på fajanstallrikar, som voro tillgängliga för vem som ville köpa dem. Dess officiösa innebörd kan dock mycket väl stämma överens med dess placering tillsammans med riksvapnet, vilket ofta förekommer. Gränserna för dess användning ha emellertid börjat suddas ut.

Så är nordstjärnans vidare utveckling snart ändad. Någon kurva uppåt efter 1700-talet kan ej påvisas. Den lever under

1800-talet visserligen alltjämt friskt och fortsätter både på den officiösa och den borgerliga linjen. Dess symboliska innebörd faller dock så småningom alltmer i glömska hos de bredare skikten. Än i dag kvarlever emellertid emblemet i samband med snart sagt vad som helst; båtar, cyklar, försäkringsbolag, apotek, mineralvatten, affärsföretag, tidskrifter etc. i mängd. Det är som om man, genom att välja namnet Nordstjärnan, ville visa sin kundkrets, att det är fråga om kvalitet, om något förstklassigt, men framför allt, att det är något inhemskt det gäller. Men alltjämt har nordstjärnan trots allt på sina håll samtidigt kvar sin officiösa prägel. Studera vi t. ex. de ståtliga riksdagshandlingarna från 1800-talet, så återfinnes alltid strålande över den pompösa inledningen "Wi Efterskrifne Sveriges rikets ständer" nordstjärnan som en trogen väktare och — uppenbarligen — nationalsymbol.

Än i dag är nordstjärnan ett ofta anlitat emblem, eller, om vi skola vara riktigt sanningsenliga, ornament. Att den dock i vissa fall är långt ifrån det tomma dekorativa paradnumret, kan en intresserad iakttagare lätt förvissa sig om. Kungl. Telegrafverkets emblem är t. ex. värt att framhålla i detta sammanhang. Men låt oss avsluta denna framställning med ett ännu mer närliggande exempel nämligen den bild som pryder årsbokens första blad. Ty knappast kan något vara mer berättigat att i sig innesluta nordstjärnan, nordens och snillets symbol, än det emblem Artur Hazelius skapade för sin institution.